

Ann-Sofi Ljung Svensson

Lunds universitet

Ann-sofi.ljung_svensson@litt.lu.se

Selma och piraterna

Under våren 1897 avslutade Selma Lagerlöf ett av sina många och långa brev till väninnan Sophie Elkan med en kort och till synes disparat förfrågan: ”Råd mig om jag ej bör skriva till den där sogenannte Langfeldt. Detta var rysligt tråkigt. En sådan tjuv.”¹ Några månader tidigare hade Lagerlöf fått veta att hennes debutroman *Gösta Berlings saga* från 1891 nu äntligen kommit ut i tysk översättning. Men tyvärr var överraskningen inte enbart till glädje. Hon hade länge hyst förhoppningar om en tysk publicering av romanen. Men inte på det här viset. Det var fel översättning. Den var nämligen inte auktoriserad av Lagerlöf själv och utgivningen gav henne ingen ekonomisk ersättning. Den tyska översättaren Margarethe Langfeldt hade arbetat i lönnedom och tillhörde falskspelarna på den tyska översättningsmarknaden runt sekelskiftet 1900. Helt plötsligt i slutet av 1896 hade hon plockat fram sitt äss ur klänningsärmen; ett vackert ornamenterat jugendband av Lagerlöfromanen utgivet på Haessels förlag i Leipzig.² Inom ett år hade hon för Heimatverlag Georg Heinrich Meyer utan auktorisation även översatt en ofullständig utgåva av Lagerlöfs andra bok, novellsamlingen *Osynliga länkar*.³

I och för sig bröt Langfeldt inte mot några lagar eller förordningar. Någon tjuv i den meningen var hon inte. Vid den här tiden fanns inget skydd för svensk litteratur som översattes och publicerades utanför landets gränser. Sverige stod utanför den konvention som reglerade de upphovsrättsliga förhållandena mellan länder i världen och som undertecknats i Bern första gången 1886. Verk av svenska författare var därför jokrar i leken för utländska översättare, tidskriftsredaktörer och förläggare. Utan att betala någon royalty kunde de göra precis vad de ville med svenska litterära texter. Men moraliskt sett ansågs Langfeldt ändå ha begått ett felsteg. Hon hade ju åtminstone kunnat be om lov. Det gjorde många av de andra. När en av Lagerlöfs auktoriserade tyska översättare – Marie Franzos från Wien – skrev till Lagerlöf i december 1896 – strax efter den tyska piratutgivningen – krävde Langfeldts fula trick självklart en kommentar från den bortspelade yrkessystemen: ”Det existerar visserligen ingen lag, som kan förbjuda oauktoriserade

översättningar, men enligt mitt förmenande, är ett sådant företag under alla omständigheter litterär stöld.”⁴ Även Mathilde Mann upprördes. Hon var ytterligare en av de översättare som valt att söka Lagerlöfs auktorisation och hade ett redan färdigöversatt manuskript av *Gösta Berlings saga*, men ingen förläggare. Det var den översättningen Lagerlöf väntat på. I fyra år, sen 1892 då hon beviljats översättningsrätten av Lagerlöf, hade Mann förgäves arbetat för att föra ut – som hon uttryckte det på danska – ”den kjaere Gösta i Verden”, men nu blivit övertrumpad av en konkurrent.⁵ Inte förrän tre år senare, 1899, fick hon en publicering till stånd. Då, åtta år efter den svenska originalutgivningen, utkom den första auktoriserade tyska utgåvan av boken på Reclams förlag.⁶

Margarethe Langfeldt, som var bosatt i Rostock, försvarade sitt handlande några år senare när hon fått kontakt med Selma Lagerlöf. Hon skylldes på förläggarna. Både Haessel och Meyer hade varit ovilliga att betala arvode till Lagerlöf, men hon ville trots det framhäva deras förtjänster. ”Båda förläggare äro ansedda män inom bokhandlarevärlden, så att Ni ej behöfver skämmas för att Edra värk utgifvits af dem. Böckerna saknar hvarken god stil, bra papper eller fint utstyrsel; men för att våga införa en främmande autor på ett stort sätt med kontrakt och hederligt arvode för författaren har Herr Haessel för många år på nacken [---].”⁷ Ingen av de andra översättarna hade förmodligen heller lyckats driva igenom honorar till Lagerlöf. Istället delade de med sig av översättningsarvodet om de fick hennes auktorisation. Men den vägen valde inte Langfeldt.

Att förflytta sig drygt hundra år tillbaka i tiden och ta del av de upphovsrättsliga förhållandena som då gällde för de skandinaviska författare som översattes till andra europeiska språk ger ett intressant perspektiv på våra dagars intensiva, men något snäva debatt om ”fri nedladdning”, ”piratkopiering” och krav på ändringar i upphovsrättslagstiftningen. Idag när vår mediala och sociala offentlighet till synes fritt flödar över av texter, bilder och ljud som produceras och konsumeras i ett ständigt pågående flimmer och brus kan man lätt få för sig att den upphovsrättsliga diskussionen alltid har sett likadan ut. Men det som idag enbart handlar om avreglering, handlade då för hundra år sedan om att reglera förhållandena mellan upphovsman och konsument. Nu vill många snabbt och gratis kunna ladda ner datorprogram, musik och film till sin iBook, applikationer till sin iPhone, eller med ett knapptryck komma åt världslitteraturen via Google Books till sin iPad. Det är konsumenterna som anser sig sitta med trumf på hand: tekniken – tekniken gör ju allt snabbt och enkelt åtkomligt för alla, alltså måste allt vara gratis. Då var det upphovsmännen – författarna – och deras förbundna – redaktörer och förläggare – som formulerade

problemen, förde debatten och slutligen tog hem alla sticken. Hur skulle den allt snabbare ökande internationella spridningen av litterära och konstnärliga verk komma upphovsmännen till godo? Det var frågan.

Tanken om en internationell reglering av upphovsrätten tog fart under andra halvan av 1800-talet. Den ökande utgivningen och den allt snabbare och vidare spridningen av framförallt litterära verk krävde åtgärder. Många författare såg sina texter översättas och publiceras i utlandet utan att få del av de pengar utgivningarna genererade. Det sved naturligtvis, äran var inte allt för skribenter som inte längre hade mecenatstöd, utan förväntades klara sig på egen hand på den nya, framväxande litterära marknaden. Fransmännen gick i bräschen, ledda av den storsäljande författaren Victor Hugo.

Bernkonventionen – eller *Bernkonventionen för skydd av litterära och konstnärliga verk* som den heter i sin fullständiga lydelse i dag – har sitt ursprung i ett möte som hölls i Paris 1878. Den inledande ambitionen var att försöka åstadkomma en upphovsrättslig union mellan stater, där alla upphovsmän, oavsett hemvist och utgivningsland, skulle omfattas av samma skydd. Man talade om ”egendomsskydd”. Ett konstnärligt verk var att betrakta som upphovsmannens intellektuella egendom. Några år senare möttes man i Rom och gav då upp den svärgenomförbara idén om ett gemensamt regelverk, och enades istället om en ”likabehandlingsprincip”. Vid publicering i ett annat land skulle upphovsmännen skyddas i enlighet med det utgivande landets upphovsrättsliga lagar och regler. Det betydde att en utgivning av exempelvis ett tyskt verk i Frankrike reglerades av fransk lag. På så sätt skulle de ekonomiska och ideella rättigheterna för författare, översättare och utgivare kunna säkras och oauktorerade utgivningar bli illegala.

Efter ett flertal möten antogs slutligen den 9 september 1886 konventionen och undertecknades av tio av världens stater; sju europeiska, två afrikanska och en amerikansk. I Europa fanns således från och med 5 december 1887 då konventionen trädde i kraft en stark upphovsrättslig union som utgjordes av Frankrike, Tyskland, Italien, Spanien, Storbritannien, Belgien och Schweiz, som alla var och en för sig hade väl utvecklade regleringar på upphovsrättens område. De övriga medlemsländerna var – vilket för oss i dag kan verka lite märkligt – Liberia, Tunisien och Haiti. Men de skandinaviska länderna avvaktade. Först att tillträda var Norge 1896, 1903 skrev Danmark under och året efter – den 1 augusti 1904 – gick Sverige med i den upphovsrättsliga unionen. Finland väntade till 1928 och Island till 1947. Idag är cirka 160 stater medlemmar. Många av världens länder har tillträtt sent, det vill säga först under slutet av 1900-talet. En av de staterna är USA,

som skrev under 1988. Men det betyder inte att förhållandena har varit helt oreglerade för de länderna. Det finns fler överenskommelser på internationell nivå och många länder har och har haft bilaterala avtal.⁸

Kampen om översättningsauktoriseringen i Europa var hård i slutet av 1800-talet och berodde för Sveriges del i första hand på att vi inte skrivit under konventionen. Introduktionen av skandinaviska författare på den europeiska marknaden var beroende av översättare som letade upp nya romaner, men framförallt noveller och korta berättelser, för att på spekulativt sätt översätta och erbjuda dem till förläggare och tidskriftsredaktörer. Vilka svenska texter som skulle nå en läsekrets i Tyskland låg inledningsvis i deras händer. Urvalet var säkerligen många gånger högst personligt. Valet föll på texter som översättaren tyckte om. Men lika ofta låg sannolikt en analys av marknadsläget bakom. En författare som hade haft framgång i Skandinavien var lättare att placera. Översättningar var oftast dåligt betalda och tempot blev högt. Det gällde också att vara först. Översättarna stred sinsemellan i bästa fall om en auktorisation från författaren, men i många fall bara om att så snart som möjligt få ut sina piratöversättningar på marknaden. En auktorisation, det vill säga en utlovad ensamrätt, hade emellertid den fördelen att den nära kontakten med författaren ökade översättarens möjlighet att vara först ut på marknaden. De tyska översättarna hade dessutom vant sig vid att i enlighet med Bernkonventionens femte paragraf vända sig direkt till författaren för att söka auktorisation. Författaren till ett verk ägde ”uteslutande rätt att själva verkställa eller lämna tillåtelse att verkställa översättning av sina arbeten under en tid av tio år, räknat från det att originalarbetet offentliggjorts [---]”.⁹ Det gällde visserligen inte texter från de skandinaviska länderna, men breven från villiga översättare i Tyskland till Selma Lagerlöf var ändå många och striden om Lagerlöfs auktorisation under de år som hon etablerades på den tyska bokmarknaden kom huvudsakligen att föras mellan sex översättare: Mathilde Mann, Ernst Brausewetter, Malvina Buchholz, Emelie Stein, Marie Franzos och Pauline Klaiber. De tiggde om allt från noveller och romanutdrag till hela romaner, utlovade publiceringar i tidskrifter och sa sig ha förlagskontakter. Det som för Lagerlöf inledningsvis, runt 1891–1892, hade varit ett problem; att hitta en tysk översättare som var villig att ta sig an *Gösta Berlings saga*, hade redan 1896–1897 förvandlats till ett annat; att fördela det hon producerade på de alltmer krävande översättarna.

Trots detta så var de oauktoriserade översättningarna av Selma Lagerlöfs verk inte ovanliga. Hur många noveller som översatts olovligen för tyska tidskrifter är omöjligt att säga. De romaner och novellsamlingar i bokform som kom ut i piratutgåvor är däremot lättare

att spåra. Här hittar man minst en utgåva av *Gösta Berlings saga* (1891), två av *Osynliga länkar* (1894) och en av *En herrgårdssägen* (1899).¹⁰

Konsekvenserna av den oreglerade upphovsrätten för de skandinaviska författarnas och förlagens del blev stora. Förutom uteblivna tidskriftshonorar och royaltyersättningar krävdes komplicerade tillvägagångssätt vid de auktoriserade översättningar som gjordes. Ända fram till 1904, då Sverige tillträdde unionen, var det mycket viktigt för tidskriftsredaktörer och förlag att Selma Lagerlöfs verk kom ut samtidigt i Tyskland som i Sverige. Det fick inte finnas någon möjlighet för en oauktoriserad översättare att komma först. Lagerlöfs manuskript skickades därför alltid för översättning i förväg, ofta i samband med att hon fick korrektur på texten från förlaget i Sverige. På så sätt skyddade man sig mot piratöversättningar. Men systemet var krävande och skapade ofta irritation och brådska hos de tyska förlagen och tidskrifterna. En segdragen korrespondens med översättaren Malvina Buchholtz under 1898 och 1899, då Lagerlöf börjat bli ett namn på den tyska marknaden, visar hur en publicering i Julius Rodenbergers välrenommerade tidskrift *Deutsche Rundschau* går om intet. Buchholtz hade mot löfte om att avstå en tredjedel av sitt översättningshonorar fått Lagerlöfs auktorisation att översätta "Er nästa bok" – vilket måste vara *En herrgårdssägen* – och hade kontakt med Rodenberger för en tidskriftspublicering. Han krävde dock en publicering före eller samtidigt med utgivningen i Sverige, och ville ha den översatta texten minst tre månader innan den skulle komma ut i Sverige. När det emellertid framkom att Lagerlöf kanske gett auktorisation för samma text till två översättare, det vill säga även till Marie Franzos i Wien, blev det stor uppståndelse. Inte bara Buchholtz, utan även Rodenberger blev upprörd och drog sig då ur. "Så gör man bara inte". När Buchholtz något senare istället skickade sin översättning till tidskriften *Aus fremden Zungen*, fick hon genast besked; "Zu spät" – för sent. De skulle inte hinna före utgivningen i Sverige.¹¹

Så pressat var läget länge. 1903, året innan de skandinaviska länderna anslöt sig till Bernkonventionen, skrev Selma Lagerlöf trött, men ändå med viss tillförsikt till just Malvina Buchholtz: "Dessa översättningsfrågor är det, som ge oss nordiska författare våra gråa hår. Nu är det väl dock något hopp att vi skola komma in i Bernkonventionen."¹²

Idag kan vi se liknande fenomen, som när Harry Potter-böckerna levererades i plomberade pallar som bevakades med rigorösa säkerhetsåtgärder för att inte falla offer för "nätpirater". Under hösten 2009 översattes Dan Browns senaste roman *The lost symbol* i rekordfart av ett team svenska översättare. En dryg månad efter utgivningen i

USA var boken ute på den svenska marknaden. Här gällde det dock inte att hinna före några översättningspirater utan bara om att få ut den svenska översättningen så snabbt som möjligt till en väntande och köplysten läsekrets. Förklaringen till den snabba översättningen låg istället hos det amerikanska förlaget som inte släppt en enda kopia av boken för översättning till utländska förlag före den amerikanska utgivningsdagen. Allt för att förhindra en förtida nätkopiering.

I januari 1903 fick emellertid Selma Lagerlöf sitt första riktiga förlagskontrakt och förhållandena stabiliserades. Det var med den tyske förläggaren Albert Langen, vars förlag vid den här tiden fortfarande hade sitt säte i Paris. Tio år tidigare hade han där inlett sin förlagskarriär med en utgåva av Knut Hamsuns *Mysterier*, och han kom som förläggare att specialisera sig på skandinavisk litteratur. Något år senare flyttade han dock sitt förlag till München. Det var trots allt på den tyska marknaden han verkade.

Albert Langen kände till Selma Lagerlöfs debutroman redan 1895. Mathilde Mann hade då skickat honom originalet till *Gösta Berlings saga* och undrat om han ville låta henne översätta det, vilket ju Selma Lagerlöf sagt ja till redan 1892. Langens svar finns inte bevarat, men sannolikt sa han nej av kvalitativa eller kommersiella skäl. Den oauktoriserade utgåvan som kom ut året efter på Haessels förlag i Leipzig kan han dock inte varit medveten om vid den här tiden. Det var i princip ingen.

Det blev istället Björnstjerne Björnson som blev länken mellan Albert Langen och Selma Lagerlöf några år senare, 1901. Och det var på Aulestad, Björnsons hem i Norge, som Langen befann sig när han sommaren 1902 läste den helt nyöversatta första delen av *Jerusalem*, som på hans initiativ och med Lagerlöfs godkännande gjorts av Pauline Kläiber. ”Jag är stolt över att denna bok kommer ut på mitt förlag.”¹³ I december samma år skrev han ett långt brev till Lagerlöf och beskrev sina planer. Han ville ge ut allt som hon tidigare skrivit, oavsett om det redan kommit ut på tyska eller inte, och han bad henne se till att Bonniers skickade samtliga böcker.¹⁴

Kontraktet är daterat den 15 januari 1903. I sju punkter reglerades förhållandet mellan inte bara Lagerlöf och förlaget utan även mellan Bonniers och Langens båda förlag. Eftersom Sverige inte skrivit under konventionen var villkoren hårda. Langen fick rättigheterna till alla Lagerlöfs böcker. De skulle komma ut samtidigt i Tyskland och Sverige. I kontraktet angavs att det tyska förlaget måste ha manus för översättning minst tre månader innan en ny bok gavs ut i Sverige, då också datumet för de båda utgivningarna skulle fastställas. Men Langens förlag förpliktigade sig också, å sin sida, att inte ge ut sin tyska översättning före den svenska utgivningen.¹⁵

Men trots de rigorösa säkerhetsåtgärderna dök det ändå i början då och då upp oauktoriserade översättningar, även efter tillträdet i Bernkonventionen. Och vid ett tillfälle såg sig Langen tvungen att ta till hårda ord och rentav hot mot *Buchhändler Börsenblatt*, den tidens tyska motsvarighet till Svensk bokhandels kataloger. De hade publicerat titlar på gamla, icke-auktoriserade Lagerlöfutgivningar.¹⁶

Selma Lagerlöf höll sig hela sitt liv till Langens förlag, som medvetet och mycket framgångsrikt arbetade för hennes plats på den tyska litterära marknaden. Hennes inkomster därifrån blev så småningom mycket stora. Men trots att den första tyska utgåvan 1896 inte var auktoriserad och inte inbringade Selma Lagerlöf några pengar, så var det ändå den som gjorde hennes namn känt bland åtminstone en del av Tysklands förläggare, kritiker och läsare. Den var betydelsefull och det är inte helt osannolikt att den stora och för vårt svenska litterära renommé viktiga utgivningen av skandinaviska författare i Tyskland under den sista delen av 1800-talet var en följd av de oreglerade förhållandena. En av de mer krassa anledningarna till att så många skandinaviska skönlitterära texter nådde den tyska publiken var förmodligen att de var billigare att publicera än skönlitterära verk från andra europeiska länder; ingen royalty och låga översättningsarvoden.¹⁷ Detta att spridningen, och därmed etableringen, gynnas av gratis tillgång är ju ett argument för fri publiceringsrätt som används i dagens debatt. Många förespråkare för fri nedladdning av musik hävdar att upphovsmännen i förlängningen tjänar på detta.

Men när Lagerlöf i april 1910, fjorton år efter den första tyska piratutgåvan, och tjugo år efter debuten, äntligen satt på sitt återköpta Märbacka var hon mycket väl medveten om att den tyska läsekretsen även hade fått en mycket stor ekonomisk betydelse för henne; framförallt för hennes stora, restaurativa livsprojekt. I köpet av mark och gods som hon genomfört med hjälp av Nobelprispengarna från 1909, ingick även häst och vagn. Men hon var inte nöjd med hästarna och köpte nya med vita manar och svansar. ”De är vackra och starka djur[,] kosta 1 550 och äro betalda med Nils Holgerssons senaste tyska upplaga.”¹⁸ Utan reglerade upphovsrättsliga förhållanden hade de inkomsterna förmodligen varit mycket osäkra.

Noter

¹ *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*, red. Ying Toijer-Nilsson, Bonniers, 1992, s. 89.

² Selma Lagerlöf, *Gösta Berling. Eine Sammlung Erzählungen aus dem alten Wermland*, övers. Margarethe Langfeldt, Leipzig, Haessel, 1896.

- ³ Selma Lagerlöf, *Unsichtbare Bande*, övers. Margarethe Langfeldt, Leipzig, Georg Heinrich Meyer, 1897.
- ⁵ *Lagerlöfsamlingen*, Kungliga biblioteket, Brev från Marie Franzos till Selma Lagerlöf, 25 december 1896, L1:1 pärm 65, dok. 200.
- ⁵ *Lagerlöfsamlingen*, Kungliga biblioteket, Brev från Mathilde Mann till Selma Lagerlöf, 19 februari 1897, L 1:1 pärm 141, dok 29.
- ⁶ Selma Lagerlöf, *Gösta Berling*, övers. Mathilde Mann, Leipzig, Philipp Reclam, 1899.
- ⁷ *Lagerlöfsamlingen*, Kungliga biblioteket, Brev från Margarethe Langfeldt till Selma Lagerlöf, 26 oktober 1899, L1:1 pärm 124, dok. 111.
- ⁸ André Françon, *Bernkonventionen 100 år: 1986 års Casselföreläsning*, Stockholm, Juristförlaget, 1986.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ *Gösta Berling. Eine Sammlung Erzählungen aus dem alten Wermland*, övers. Margarethe Langfeldt, Leipzig, H. Haessel, 1896. *Unsichtbare Bande*, övers. Margarethe Langfeldt, Leipzig, Georg Heinrich Meyer, 1897. *Unsichtbare Bande*, övers. Margarethe Langfeldt, Berlin, Franz Wunder, 1903. *Ingrid*, övers. Karl Oberländer, Stuttgart und Wien, Allgemeine Bücherei, Leo-Gesellschaft, Roth., 1901.
- ¹¹ *Lagerlöfsamlingen*, Kungliga biblioteket, Brev från Selma Lagerlöf till Malvina Buchholtz, 6 mars 1898, Ep. L 8 a:3, samt Brev från Malvina Buchholtz till Selma Lagerlöf, 22 februari 1898–17 november 1899, L1:1, pärm 39, dok. 141–157.
- ¹² *Lagerlöfsamlingen*, Kungliga biblioteket, Brev från Selma Lagerlöf till Malvina Buchholtz, 5 augusti 1903, Ep. L 8a:3.
- ¹³ *Lagerlöfsamlingen*, Kungliga biblioteket, Brev från Albert Langen förlag till Selma Lagerlöf, L 1:1 a, Albert Langen Verlag 1902–1940, brev 20 juli 1902.
- ¹⁴ Ibid., brev 22 december 1902.
- ¹⁵ Ibid., brev 15 januari 1903.
- ¹⁶ Ibid., brev den 19 november 1904. Det var enligt Bernkonventionen inte olagligt för förlag att sälja gamla oauktoriserade översättningar, men Langen upprördes trots det.
- ¹⁷ Helga Abret, *Albert Langen: ein europäischer Verleger*, München, Langen Müller, 1993, s. 274.
- ¹⁸ Selma Lagerlöf, *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*, Albert Bonniers Förlag, 1996, s. 345.